

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ЛЕВЧЕНКО Олена Петрівна

УДК 81'37+811.61.1:811.161.2'373.7

СИМВОЛИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ
УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ:
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Спеціальність 10.02.01 – українська мова,
10.02.02. – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Дисертаційне дослідження виконано в Львівському регіональному інституті державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор **Алексєнко Михайло Андрійович**, завідувач кафедри транслятології та конфронтативної лінгвістики Інституту слов'янської філології Щецинського університету.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **Кочерган Михайло Петрович**, професор кафедри українського та загального мовознавства Київського національного лінгвістичного університету;

доктор філологічних наук, професор **Мокієнко Валерій Михайлович**, професор кафедри слов'янської філології філологічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету;

доктор філологічних наук, професор **Ужченко Віктор Дмитрович**, завідувач кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Провідна установа: **Дніпропетровський національний університет,**

кафедра української мови, кафедра загального та російського мовознавства, Міністерство освіти і науки України, м. Дніпропетровськ.

Захист відбудеться 18 квітня 2007 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано ___ березня 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

Т. Я. Марченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

Важливим аспектом сучасних лінгвокультурологічних студій є з'ясування взаємовідношення культурно зумовленого в мові й власне мовного в культурі, дослідження категоризації світу та принципів вербалізації концептів, функціонування їхніх імен у мегатексті через зіставлення з аналогічними одиницями інших мов, щоб виявити культурно значущі концепти й інформацію певної мови, інтерлінгвальне й специфічне. Одна з проблем, що постали перед лінгвокультурологією, – виробити чіткі принципи, за якими мовні явища можна оголосити інтерлінгвальними чи культурноспецифічними. Це саме стосується й культурної значущості концепту й відповідно символу для мовної картини світу. В етнолінгвістичному та лінгвокультурологічному аспекті висвітлюють мовні явища М. Алексеєнко, А. Белова, Г. Доброльожа, Л. Дядечко, А. Івченко, С. Єрмоленко, С. Жаботинська, В. Жайворонок, М. Жуйкова, Р. Зорівчак, В. Коваль, В. Кононенко, М. Кочерган, Л. Лисиченко, В. Манакін, В. Мокієнко, Н. Озерова, Т. Радзієвська, О. Селіванова, О. Снітко, Н. Сукаленко, О. Тищенко, Д. Ужченко та ін., проблемі символу у фразеології присвячено праці Л. Авксентьєва, Ю. Гвоздарєва, М. Горди, Г. Доброльожі, С. Єрмоленка, В. Кононенка, О. Куцик, Н. Ляшенко, А. Мелерович, В. Телії, В. Ужченка, Т. Черданцевої та ін.

Актуальність дослідження символів, наявних у фразеологічних системах української та російської мов, зумовлена необхідністю з'ясувати механізми творення фразеологізмів, вивчити особливості мовної репрезентації культурно значущих концептів фразеологічними одиницями. Окрім того, потрібно розв'язати теоретичні і практичні проблеми лінгвокультурології, оскільки її засади та метамова перебувають лише на стадії формування.

Зв'язок дисертаційної праці з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України (протокол № 4/11 від 3.07.2003 р.) та на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» (протокол № 3 від 22.06.2004 р.).

Мета цього дослідження – з'ясувати специфіку фразеологічного символу, виявити на концептуальному та вербальному рівнях в українській та російській картинах світу національне та інтерлінгвальне у концептах,

реконструйованих на фразеологічному матеріалі. Мета дослідження досягатиметься розв'язанням таких **завдань**:

1) розробити методику лінгвокультурологічного реконструювання концептів на фразеологічному матеріалі;

2) реконструювати низку базових фразеологічних концептів та концепти символів, залучивши етнографічну та етимологічну інформацію, дані лексичного рівня (відфразеологічні деривати), результати психолінгвістичних досліджень тощо);

3) виявити типові випадки використання концептів для створення нових смислів та одиниць, а також типові метафори та метонімії, за якими відбувається вербалізація певних концептів;

4) дослідити механізми фразеотворення одиниць, які містять у своєму складі символи, та роль символу у процесі фразеотворення;

5) описати символи, залучені до вербалізації базових концептів (тобто виявити знаки інтерлінгвальні та наділені специфічною, національно-культурною інформацією);

б) визначити кореляції між концептами та символами;

7) дослідити специфіку фразеологічної символічної системи.

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці української та російської мов на тлі інших слов'янських (білоруської, болгарської, польської). **Предмет дослідження** – символи в механізмах фразеотворення, зокрема інтерлінгвальне та специфічне у фразеологічній символіці української та російської мов. Для створення **фактографічної бази даних** використано фразеологічні тлумачні одномовні словники, фразеологічні перекладні двомовні словники, тлумачні словники української та російської мов, дані білоруських, болгарських, польських фразеографічних джерел, художніх, публіцистичних текстів, застосовано інформацію словників асоціативних норм та частотних словників, «Національного корпусу російської мови» (далі – НКРЯ), а також інші електронні ресурси (картотека налічує близько 8 тис. фразеологічних одиниць).

Методи дослідження. У праці на основі методу концептуального аналізу, який ґрунтується на низці процедур та прийомів прототипного, дистрибутивного, порівняльного, зіставного, етимологічного аналізу, запропоновано методику лінгвокультурологічного дослідження. Важливим елементом цієї методики є структурно-семантичне моделювання, яке здебільшого використовують у діалектології. Однак, на відміну від діалектологічних студій, у яких літературний зворот зіставляють з численними

варіантами в різних мовах і діалектах (В. Мокієнко, В. Ужченко), у цьому дослідженні здійснено спробу скласти щонайповніший перелік мотиваційних моделей для певної концептосфери. Реконструкції фразеологічних концептів, зокрема у вигляді переліку мотиваційних моделей, дають змогу цілісно відтворити концептуальний уміст, експлікувати низку культурозумовлених уявлень, що є підґрунтям вербалізацій. Ще одним прийомом цієї методики є складання переліку прототипних атрибутів того чи іншого об'єкта. Зіставлення ж прототипів компонентів дозволяє зробити висновки щодо причин залучення певного компонента до моделей, з'ясувати підґрунтя його символічності. Під час дослідження зіставлялися також значення фразеологічних одиниць, побудованих за однією мотиваційною моделлю, але належних до різних концептосфер, що унаочнює символічну роль компонента.

Новизна цієї праці полягає в тому, що: 1) системно досліджено фразеологічні символи в українській та російській мовах із лінгвокультурологічного погляду; уперше в межах концептуального аналізу опрацьована проблема стала предметом спеціального дослідження на широкому мовному фоні; 2) поглиблено уявлення про механізми творення фразеологічних одиниць, які містять символи; 3) розроблено методику реконструювання концептів; 4) удосконалено метамову опису концептів; 5) застосовано два напрямки дослідження: від знаків вербального рівня (символу, фразеологізму) до концепту та від концепту до вербальних знаків; 6) під час аналізу зіставлено не лише явища вербального рівня, а виявлено концептосфери, залучені до фразеотворення; 7) складено перелік метафор, за допомогою яких вербалізуються досліджені концептосфери.

Теоретичне значення праці. У дисертаційному дослідженні подано теоретичне обґрунтування механізмів фразеотворення, заснованих на метафорі та метонімії, визначено роль символу у творенні фразеологічної одиниці, виявлено закономірності побудови фразеологічних картин світу, з'ясовано кореляції між концептами та символами, поглиблено уявлення сучасної лінгвокультурології про культурно зумовлене в мові і власне мовне в культурі, опрацьовано принципи лінгвокультурологічного аналізу.

Практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що їх можна застосувати для розв'язання багатьох проблем перекладу, лексикографії не лише в межах української та російської мов. Запропонований метод лінгвокультурологічного аналізу можна використати в подальших фразеологічних дослідженнях. Одержані результати можуть бути корисними у

вирішенні певного кола завдань лінгвокультурології, зокрема під час укладання лінгвокультурологічного словника української мови та багатомовного словника атрибутних порівнянь. Матеріал та висновки дисертаційного дослідження можна застосувати в теоретичних курсах та спецкурсах із лінгвокультурології, перекладознавчих дисциплін, лексикографії, у практиці викладання української та російської мов. **Особистий внесок здобувача** полягає в дослідженні фразеологічних символів української та російської мов, створенні фактографічної бази для укладання лінгвокультурологічного словника української мови та багатомовного словника атрибутних порівнянь, в опрацюванні методики лінгвокультурологічного аналізу фразеологічного матеріалу. Усі теоретичні й практичні результати дослідження одержані самостійно. Публікації з теми дисертації підготовлено й надруковано без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної праці обговорено на засіданнях кафедри української та іноземних мов Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, представлено на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності» (м. Львів, 1999); Міжнародній славістичній конференції пам'яті професора К. Трофимовича (м. Львів, 1998); Міжнародних наукових конференціях «Мова і культура» (м. Київ, 2002, 2003, 2004, 2005); «Проблеми української термінології» (м. Львів, 2003, 2004); «Актуальные проблемы вербальной коммуникации: язык и общество» (м. Київ, 2003); «Слов'янська фразеологія: семантичний, ареальний, історичний та етнокультурний аспекти» (м. Луганськ, 2004); «Проблеми загальнономовної та ареальної семантики» (м. Луганськ, 2005); «Słowo. Tekst. Czas» (м. Щецин, 1996, 1997, 1999, 2001, 2005); «Новое в теории и практике описания и преподавания русского языка» (м. Варшава, 1997, 2002); «Проблеми прикладної лінгвістики» (м. Одеса, 2004) тощо.

Публікації. Зміст дисертації висвітлено в 45 публікаціях, серед яких монографія (22 ум. друк. арк.), 22 праці надруковані у провідних наукових фахових виданнях України, 11 – у закордонних.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна праця загальним обсягом 465 с. складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел (114) та використаної літератури (380), чотирнадцяти додатків із допоміжним та ілюстративним матеріалами (255 с.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і наукову новизну дисертаційної праці, визначено об'єкт і предмет, мету й завдання дослідження, теоретичне значення та практичне застосування, охарактеризовано методи й матеріал дослідження.

У **першому розділі «Фразеологічна концептосфера в культурологічному аспекті»** проаналізовано місце лінгвокультурології в колі суміжних лінгвістичних напрямків та загальнотеоретичні засади зазначеної науки. Розглянуто прийоми концептуального аналізу, оскільки саме цей метод дає змогу досліджувати як явища власне мовні, так і позамовні, що особливо важливо під час лінгвокультурологічного вивчення символів, зокрема фразеологічних. Опрацьовано принципи лінгвокультурологічного аналізу фразеологічного матеріалу. Значущим щодо висновків про інтерлінгвальність та специфічність мовних явищ є залучення широкого мовного матеріалу, що передбачає, по-перше, аналіз явищ низки мов, по-друге, добирання матеріалу в межах однієї мови з різних функційних стилів. Важливим складником лінгвокультурологічного дослідження є залучення етнографічних й етимологічних даних, інформації про частотність тієї чи іншої одиниці та результатів психолінгвістичних експериментів.

Сьогодні дослідження культурно значущих концептів виконують як на матеріалі однієї мови, так і двох чи більше мов, а також використовують інформацію, нагромаджену філософією, релігією, етнографією тощо. Прийоми концептуального аналізу переважно застосовуються комплексно, у тому чи іншому поєднанні, що становить специфіку певної методики. Механізми концептуалізації та вербалізації намагаються пояснити теорія прототипів Е. Рош, фреймова семантика Ч. Філлмора, теорії метафори Дж. Лаккоффа та М. Джонсона, М. Тернера, Ж. Фоконьє та ін. У лінгвокультурології спостерігаємо декілька напрямків вивчення концептів, зокрема, з огляду на вибір матеріалу дослідження. А. Вежбицька досліджує ключові слова культури, виявляючи національно-культурну специфіку через семантичні примітиви на матеріалі неблизькоспоріднених мов. У сучасній лінгвістиці одномовний чи переважно одномовний аналіз концептів мови представлено проектом «Логічний аналіз мови», за обранням матеріалу дослідження дотичні до цього проекту й студії Т. Булигіної, О. Шмельова; польська етнолінгвістика (Є. Бартмінський, Р. Гжегорчикова, А. Пайдзінська, А. Міколайчук).

У праці здійснено спробу вирішити низку термінних проблем з огляду на існування численних інтерпретацій понять *прототип*, *стереотип* та *концепт*. Важко стверджувати, що можна знайти найкращий прототипний референт для таких ознакових категорій, як *гарний*, *білий*, *здоровий*. Фразеологічні одиниці (укр. *гарна наче рожжа, калина, весна; білий як іній, крейда, смерть; здоровий як віл, кінь, бик* тощо) свідчать про існування репертуару прототипних референтів для певної ознаки. Насамперед для ознакових категорій *прототип* – ментальний зразок, не кращий чи найкращий, а типовий із низки типових, тобто ментальна репрезентація певного фрагмента мовної картини світу, регулярно використовувана лінгвоспільнотою для категоризації. Натомість *стереотип* (образ у всіх зв'язках, типових для лінгвоспільноти чи її групи) буде лише один, що не заперечує динаміки стереотипів та існування варіантних складників стереотипу в різних субкультурах певної культури. Стереотип – ментальна одиниця, яка містить приписані атрибути і предикати, що виражають оцінку істоти чи явища, сформовану в межах певної культури.

Одним із центральних понять терміносистеми лінгвокультурології є *концепт* (*культурно значущий концепт*). Сьогодні розуміння змісту цього терміна не можна вважати усталеним з огляду на те, що в лінгвістичних дослідженнях його вживають як синонім до «значення слова», а також розглядають як «ідею, не пов'язану з мовними засобами» (А. Залевська); конструкт, що пов'язується з етнокультурною специфікою (С. Воркачов) тощо. Низка власне «лінгвістичних» визначень терміна тяжіє до когнітивнопсихологічного розуміння (О. Кубрякова, В. Телія). Лінгвокультурологічне розуміння терміна *концепт* переважно невмотивовано звужує обсяг позначуваного цим терміном. Викликають заперечення дефініції, у яких концептосистему обмежено «вищими духовними цінностями» (С. Воркачов) (у межах такого підходу за вербальними позначеннями конкретних сутностей не стоїть концепт, що загалом суперечить аксіомам когнітивізму), культурну специфіку звужено до етнічної, наявність специфіки використано як критерій зарахування ментальних одиниць до концептів (В. Телія). Виявити, зокрема, специфіку концепту – мета лінгвокультурологічного зіставлення мов, і необов'язково в мовах, що зіставляються, спостерігатимемо асиметрію. Безперечно, у разі лінгвокультурологічного аналізу розмежування концептів абстрактних і предметних сутностей гранично закономірне: увага переважно приділяється духовній культурі, але так звана матеріальна культура перебуває з нею в тісному

зв'язку. Найменування «предметних» концептів, як правило, символізують абстрактні, у чому й виявляється здебільшого національна специфіка. У лінгвокультурології також доцільно використовувати цей термін у загальнонауковому значенні: *концепт* – найбільша оперативна одиниця ментального рівня, яку на вербальному рівні може позначати слово, словосполучення, фразеологізм, речення чи текст.

Досліджено загальні принципи вербалізації ФО, серед яких визначальним є антропоцентризм. У мовних картинах світу внаслідок зміни міфічних, релігійних і філософських уявлень наявне переплетення декількох картин і моделей світу – міфічної, християнської, соціальної. Соціальна модель світу є *маскуліноцентричною* (протиставлення **чоловічий – жіночий**) та *етноцентричною* (**свій – чужий**).

Розглянуто зооцентризм, притаманний первісній свідомості, рудименти якого спостерігаються й дотепер: 1) у центрі світу людини (в окремі періоди над людиною, згодом принаймні поряд з нею) перебувала тварина, життєдіяльність якої у трансформованому вигляді стала основою для «еталонної шкали» – зоометризму; 2) у фразеології людину описано зооморфно, тобто використано терміни, пов'язані з анатомією тварини. Еталоном для оцінювання людини є створені нею ж уявлення про тваринний світ. У процесі еволюції культури та релігійних систем ставлення людини до тваринного світу стає іншим: від обожнення людина переходить до приписування тваринам негативних рис, тобто в опозиції **людина – тварина** змінюється оцінність її членів. Реконструйовані зооконцепти містять амбівалентну інформацію. Зооморфізм має експліцитні вияви у вербалізаціях в анатомічних термінах, що належать лише концептосфері Тварина (Міфічна істота): **хвіст, грива, роги, копита, лапки (задні лапки), кігті, крила, пір'я, шерсть, зябра**. Поведінку людини у тих чи інших психічних станах уподібнено до поведінки тварин в аналогічних станах. Вияви зооморфізму (чи ширше істотоморфізму) наявні й у вербалізаціях дій, пов'язаних з абстрактними уявленнями, неістотами тощо.

Флороморфізм ґрунтується на метафорах ЛЮДИ (ОРГАНИ) – ЦЕ РОСЛИНИ (Дж. Лакофф); ОБ'ЄКТИ, ЯВИЩА – ЦЕ РОСЛИНИ. У фразеологічних системах переважно наявні терміни концепту Рослина, а не власне термін *рослина*: укр. *вуха в'януть* – рос. *уши вянут*; укр. *серце в'яне, зав'яло*; *рано зірваний*; *на розум спілий, не спілий*; *спілий, неспілий кавун* у кого – рос. *зрелый умом, не зрелый умом*.

Речоморфізм також відіграє важливу роль у процесі концептуалізації, оскільки речі наділені магічними функціями в ритуалі. Сучасна ж свідомість орієнтована на нинішні реалії, що унаочнюють субстандартна лексика і фразеологія, зокрема інновації. Необґрунтованим є виокремлення такого принципу, як побутоцентризм. Якщо аргументом на користь зооцентризму є наявність відповідних моделей світу в давньої людини, а саме зооморфних богів та метаморфози, то анімізм як одухотворення речей не становить визначального метафоричного принципу, зокрема, у досліджуваних мовних картинах світу. Натомість наявний речоморфізм, тобто уподібнення до речі, артефакту, що має вияви в залученні концептосфер артефактів до метафори та в артефактних порівняльних стратегіях – речометризмі. Спостерігається асиметрія згаданих принципів у різних підсистемах. Загалом метафорам та метоніміям, за якими відбувається творення нових одиниць, лексичних чи фразеологічних, властива традиційність чи навіть архаїчність.

Досліджено механізми фразеологізації (порівняння, метафору, метонімію). Виокремлено такі типи порівнянь, як *атрибутні* й *сценарні*, які відрізняються способом репрезентації інформації та її кількістю. Порівняння, збудовані за моделлю ОЗНАКА + ЯК + ОБ'ЄКТ, базуються на атрибуті, який лінгвоспільнота з певних причин актуалізує в цьому прототипі. В атрибутних порівняннях атрибут може бути експлікованим (укр. *гарна як рож*) або неексплікованим (укр. *дівчина як сметана*). Ізольоване порівняння *як кін* не дає чітко визначеного атрибута – **здоровий, тяжко працює, дурний?** Звичайно, важливу роль відіграє тло і слова так званої теми (*здоровий, працює, дурний* тощо), коли ядровими є декілька атрибутів. Неексплікований атрибут (атрибути) і є сталим у структурі прототипу: укр. *обличчя як хустка* – прототипна хустка біла. Сценарні порівняння описують діяльність, поведінку, ситуацію – сцену, сценарій. Напр.: укр. *бутний як кін на оброці* ‘сильний, веселий чоловік, що любить шукати собі зачіпки’. Отже, порівняння *сценарного* типу лише із застереженнями можна ставити в один ряд із порівняннями *атрибутного* типу.

Аналіз метафор свідчить про те, що: 1) для метафоричного асоціювання об'єктів необхідною умовою є наявність низки подібностей чи збіг топології ділянки-джерела та ділянки-мети; 2) під час метафоризації актуалізується *начебто* один з атрибутів, однак для того, щоб відбувся процес метафоризації, концепт-джерело має містити й інші атрибути, які «підтримують» основний. На концептуальному рівні наявні інваріанти моделей

прототипних репрезентацій тих чи інших сутностей, явищ, процесів. Концептуальну репрезентацію певного об'єкта можна уявити як мережу певних структурних частин – фреймів, перелік яких зумовлений належністю об'єкта до певної категорії – істоти, артефакти тощо. Експлікація фреймів та атрибутів, належних концептові, засвідчує, що національно-культурна специфіка властива не лише одиницям вербального рівня, а й рівню ментальних репрезентацій – концептів.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на таких вихідних положеннях: в основі символу міститься прототипна інформація, тобто те, що є елементом концептуальної картини світу; символ виникає в результаті метафоризації чи метонімізації; в основі символу перебуває декілька ознак, що впливає з особливостей, зокрема, метафори; поняття метафори й символу не тотожні, не перетинаються, не доповнюють один одного, вони співвідносяться як причина і наслідок. Звідси впливає, що і метафорам, і символам властива конвенційність. Отже, символ – це вербальний предметний знак, утворений унаслідок операцій метонімії чи метафори, який у певному лінгвокультурному просторі перебуває у стійкому зв'язку з абстрактним позначуваням. Специфіка фразеологічного символу полягає в його багатозначності, спричиненої тим, що він сформований на основі різноджерельних уявлень. Експлікація прототипних атрибутів дає змогу зрозуміти основи символотворення та, своєю чергою, фразеотворення.

Проблему символу, наявного у фразеологічній одиниці, задовільно не вирішено в межах традиційної семантики, представники якої стверджують, що так зване конотативне та символічне значення мають абсолютно різні шляхи виникнення (М. Копиленко, З. Попова). З погляду когнітивної лінгвістики, яка інтерпретує словотворення та фразеотворення як процеси, здійснювані на основі знань, але не значень, цієї суперечності не існує. Природа творення ФО, що містять символи, і таких, у складі яких символів нема, однакова. У разі символічного навантаження одного з компонентів фразеологізму зв'язок зі сферою знань унаочнено тим, що у сфері значень здебільшого немає натяків на підґрунтя переосмислення.

Наявність символів у фразеологізмах спричиняє, з одного боку, скорочення коду, бо символ, окрім власне опредмечування, транслює експресивність, емоційність, загалом містить оцінку, з іншого – символ здебільшого ускладнює ФО національно-культурною специфікою. Символ у різних мовах має за собою різні концепти, із притаманним їм своєрідним переліком асоціатів і «міжконцептними» зв'язками. Структурна модель

може мати варіантне наповнення (напр., концепти Глупота, Упертість тощо), що свідчить про специфічну метафорично-символічну категоризацію (яка не відповідає категоризації «логічній») за будь-якими фреймами чи атрибутами, що є синонімічними з погляду метафори. Належність об'єкта до тієї чи іншої символічної «категорії» впливає з фреймової інформації (з об'єктивних його властивостей, із залученості певного об'єкта до низки процедур і процесів, із його локалізації тощо). Саме на значущості такої інформації наголошують дослідники, говорячи про фонову інформацію в межах традиційної семантики.

Символізацію, услід за В. Москвіним, розглядаємо як різновид опредмечування. Виокремлюємо **повне** ((1) *ловитися/впійматися на гачок (на вудочку), закидати/закинути вудку (гачок, гака)*) й **часткове** ((2) *баламутити голови* кому 'дурити, морочити когось', 'підбурювати на погані дії, вчинки, кого-небудь') **перенесення** термінів із концепту-джерела під час фразеотворення. У разі повного перенесення термінів із концепту-джерела компоненти належать лише концептові-джерелу (у прикладі (1) – сфері рибальства). У разі часткового перенесення термінів до ФО входять компоненти, запозичені із двох змішуваних концептів ((2) компонент *голова* належить концептові Людина, а *баламутити* – концептові Вода). У цьому випадку можна говорити про послідовне поєднання метафоричних та метонімічних принципів, бо символ *голова* постав на основі метонімії.

Доцільно розрізняти метафору чи метонімію як принципи творення фразеологізму загалом та метафору й метонімію як механізми **символотворення** (чинники виникнення символу, що входить до ФО), оскільки фразеологічні одиниці містять численні компоненти-символи, що самостійно постали на основі метафори/метонімії. Традиційний метонімічний символ мовлення **язик** у мовній картині світу категоризовано як зброю (знаряддя), тому вербалізація відповідних значень відбувається в термінах концептосфери Зброя (пор. укр. *гострити (точити) ніж (меч, сокиру)* на кого-що 'виношувати якісь недобрі наміри щодо когось, чогось; замишляти щось'): укр. *гострити (острити)/нагострити язык* 1) 'готуватися влучно і дошкульно висловлюватися', 2) 'говорити дотепні й дошкульні слова'; пор. *гострити очі* на кого 'кокетливо поглядати на кого-небудь'. Отже, метонімічний символ позначає концептосферу, яку вербалізує ФО. Той самий компонент у різних контекстах і відповідно різних своїх профілях може бути за походженням (1) метафоричним і (2) метонімічним: (1) *мак* як символ *смачного* → *приємного*: укр. *з медом та маком промовити*

(сказати); *не з маком*; (2) інформація про наркотичну дію (ПРИЧИНА → НАСЛІДОК) плодів стала основою для таких ФО: укр. *наїстися маку*; *спить як після маку* – пор. рос. *спит, как маковой воды напившись* – біл. *як маку наеўшыся, як пасля маку* – пол. *śpi jak makiet posupany*.

Терміни лише концепту-джерела наявні тоді, коли концепт-джерело належить до сфери професійної, господарської діяльності чи є міфологічним за походженням: укр. *без руля і вітрил* – рос. *без руля и ветрил*; укр. *стригти купони* – рос. *стричь купоны*; укр. *авгієві стайні (конюшні)*; *аріаднина нитка*. У перелічених випадках, справді, значення змінюється в напрямку до його розширення, більшої абстрактності. Експліцитні вияви змішаних концептів у процесі метафоризації свідчать про те, що не відбувається «простого» переосмислення значення вільного словосполучення. Найчастіше терміни принаймні двох змішуваних концептів поєднуються в разі наявності у фразеологізмі **метонімічних символів-соматизмів**: укр. *розв'язати язик (язика, рота)* – рос. *развязать язык (языки)*; укр. *голова варить у кого, чия* – рос. *голова варит у кого*. З іншого погляду, терміни двох концептів, залучених до фразеологізації, здебільшого спостерігаємо, якщо ФО містить слова, які позначають інтелектуальні процеси, психічні стани, фізіологічні реакції, соціальні категорії, дії.

Слово, якому властива символічна функція, зокрема й у фразеології, може входити до фразеологізмів, де не виконуватиме роль символу. Важливо розрізняти, яка саме концептуальна інформація активізується під час фразеотворення. Символи, пов'язані з якоюсь концептосферою, можна розподілити принаймні на дві групи: (1) символи власне цієї концептосфери; (2) символи, залучені до вербалізації цієї концептосфери. Напр., символ **око** залучено до вербалізації концептосфери Гнів, однак це не символ гніву: укр. *кресати/кресонути очима* – рос. *сверкать/сверкнуть глазами на кого* – біл. *палаць вачыма (-амі)*.

За традиційним поглядом на творення ФО, цей процес ґрунтується на прототипній ситуації, яка відповідає «буквальному» значенню фразеологізму. Такий спосіб фразеотворення наявний лише в разі, коли вербалізація відбувається в термінах концептосфери-джерела. Дослідження термінів, у яких вербалізуються концепти, дозволило дійти висновку про те, що творення ФО на основі прототипної ситуації, що відповідає «буквальному» значенню фразеологізму, – це лише частковий випадок вербалізації в термінах концептосфери-джерела. Якщо у фразеологізмі наявні терміни

двох концептів, які взаємодіють під час вербалізації, то у світі реального відсутня прототипна ситуація.

У праці розрізнено поняття *метафоричний/метонімічний принцип* (як узагальнена ідея – когнітивний рівень) та *мотиваційна* (інваріант для певної концептосфери – когнітивний рівень) і *структурна* (вербальний рівень) *моделі*. Метафоричному/метонімічному принципіві й мотиваційній моделі на вербальному рівні можуть відповідати декілька структурних моделей. Так, існує метафоричний принцип: СПІЛКУВАТИСЯ – ЦЕ ДАВАТИ (І БРАТИ), який працює під час вербалізації низки концептосфер. Зокрема, у процесі вербалізації концептосфери Покарання активізуються мотиваційні моделі (метафори) КАРАТИ – ЦЕ ДАВАТИ ЩОСЬ та відповідно структурні моделі ДАТИ + СИМВОЛ або ОТРИМАТИ + СИМВОЛ. Вербалізація певної концептосфери може відбуватися за різними метафоричними принципами (навіть у межах одної лінгвокультури), як-от: СТРАХ – ЦЕ ВОГОНЬ, ЦЕ ХОЛОД, ЦЕ ТРЕМТІННЯ тощо, ДУША – ЦЕ ВМІСТИЩЕ чи ДУША – ЦЕ ПТАХ. Тому до метафоротворення залучено низку фреймів концептів Вмістище, Птах.

У другому розділі дисертації «Фразеологічна символіка як система» досліджено природу та специфіку системи фразеологічних символів. Символіку розглянуто як ієрархічну систему, про що свідчить явище підпорядкування суперконцептові, а також – здатність символів вступати в опозиції. Оскільки фразеологічна символіка поповнюється одиницями з різних джерел, ці символи можуть бути багатозначними і, зокрема, амбівалентними. Натомість асистемність вбачаємо в асиметрії символічних підсистем та, з іншого погляду, в амбівалентності символів у межах певної мовної картини світу. Символи консоліднуються в системи, що виявляється в різний спосіб: 1) структурна ознака – бінарні (і не лише) протиставлення (з низкою інваріантів, від найабстрактнішого – **верх** – **низ** до конкретних інваріантів – **небо** – **земля**, **голова** – **ноги**); 2) тематична ознака – консолідація символів у групи на основі тематичного параметру **чоловічий** – **жіночий**, **свій** – **чужий** тощо; 3) аксіологічна ознака – оцінність символів опосередковано відображає культурні, зокрема й архаїчні, уявлення про світобудову та світовий порядок. Символи, базовані на архетипних опозиціях, становлять найархаїчніший прошарок символіки – архетипи. Оцінність архетипів відтворюють підпорядковані їм знаки фразеологічної системи.

Опозиційність виявляється на концептуальному та вербальному рівнях. Вияви концептуальної опозиційності полягають у тому, що члени опозиції мають протилежну оцінність, бо позначають протилежні сутності. На вербальному рівні компонентами ФО можуть бути власне імена членів опозиційної пари або терміни, що належать до їхнього концепту. Як один зі способів організації системи символів розглядаємо протиставлення, властиве й метафорі як спосіб позначення крайніх меж оцінки, натомість символи, хоч і можуть стосуватися таких крайніх меж, проте не завжди утворюють оцінні пари, а функціонують самотійно. Утворення протиставних пар притаманне просторовим символам, хоча й ця група містить винятки. Однак цього явища практично не спостерігаємо серед фразеологічних рослинних символів.

У межах фразеологічних символів виокремлюється група контекстуально протиставних, яка перетинається з власне протиставними символами. Протиставними вважаємо, напр., символи **небо – земля**, що корелюють з опозицією **верх – низ**: Небо виступає субконцептом концепту Верх, і закономірно йому властива позитивна модальність. Протиставлення **біле – чорне** є архетипним, тому важливо уточнити, що це не лише символи, «які зіставляються і протиставляються у внутрішньофразовому контексті» (В. Маслова), з огляду на те, що кожен компонент самотійно передає відповідне значення в багатьох контекстах і протиставляється в низці контекстів. Це стосується і протиставлення *слон – муха*, яке є інваріантом опозиції **велика тварина – комаха** (укр. *робити з мухи слона (вола, бугая, верблюда)*; *робити з комара вола (верблюда)* – біл. *рабіць (зрабіць) з камара каня*). Аналогічно компонент *дъоготь* з опозиції **мед – дъоготь** (рос. «*И ведь не остановился – продолжил лить дъоготь в милицейский мед...*» (НКРЯ)) може функціонувати самотійно: укр., діал. *намазати вареника дъогтем* ‘зіпсувати стосунки’; *пригощати варениками з дъогтем* ‘приймати негостинно’. Утворюються також контекстуальні інваріанти протиставлення **приємне – неприємне мед – лід, мед – полин (солодке – гірке)** у таких контекстах: укр. *на язиці мід, а під язиком лід* – рос. *на языке медок, а в сердце ледок* – біл. *на вуснах мёд, а ў (на) сэрцы лёд* – пол. *na ustach miód, a w sercu lód*; рос. *речи, как мед, а дела, как полынь*.

Незначну за обсягом групу складають парні символи (для них не характерні відношення протиставлення). Напр., **хліб і вода** є символами голоду (жоден з них самотійно не має такого значення – *посадити на

хліб): укр. *садити (садовити)/посадити на хліб та (і) [на] воду* кого – рос. *сажать на хлеб и (на) воду* – біл. *садзіцца на хлеб і ваду* – пол. *buć, siedzieć, żyć o chlebie i wodzie*. Водночас *хліб* символізує в парі з компонентами *вода/квас* бідність: укр. *перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас)* – рос. *перебиваться с хлеба на квас*.

Досліджено асиметрію символіки в межах лінгвокультури в різних її підсистемах та міжмовну асиметрію. Асиметрію різних символічних підсистем певного лінгвокультурного простору простежено на прикладі символіки природних об'єктів, явищ та рослинної символіки. Асиметрія підсистем має декілька виявів – формальний, тобто незбіг переліку символів, що функціонують у ній; концептуально-прототипний, тобто незбіг символічного значення.

У розділі розглянуто загальні принципи вербалізації фразеологізмів і роль символів у цьому процесі й визначено метафори, за якими вербалізовано відповідні концептосфери, та символи, залучені до вербалізацій. Аналіз здійснено від концепту до мовного знака та від мовного знака до концепту, що дає змогу з'ясувати особливості фразеологічної символіки. Найважливіший етап реконструювання концепту – визначення метафоричних принципів, за якими вербалізовано концепт, для подальшого укладання типології метафоричних принципів. Також досліджено концепти, залучені до метафоризації, що дало змогу з'ясувати типові стратегії взаємодії концептів, визначити роль компонентів, їх символічну функцію. Приділено увагу етимології імені концепту (а в окремих випадках етимології компонентів фразеологізму), що сприяє з'ясуванню, за яким метафоричним принципом вербалізовано той чи інший концепт.

Досліджено, що процесуальні абстрактні поняття вербалізуються загалом через типові для багатьох мов метафори. У термінах ПЕРЕМІЩЕННЯ СУБ'ЄКТА У ПРОСТОРІ чи в термінах метафори ШЛЯХУ-ПОДОРОЖІ (ДЖЕРЕЛО/ПУНКТ ВІДПРАВЛЕННЯ – СТЕЖКА – ЦІЛЬ/ПУНКТ ПРИБУТТЯ), вербалізовано значну кількість концептів (Життя, Смерть, Любов, Кар'єра, Мислення та багато ін.). Психічні стани категоризовано як речі (ЕМОЦІЇ/АФЕКТИ/ПОЧУТТЯ – ЦЕ ОБ'ЄКТИ (РЕЧІ)). Високу фразеотворчу активність демонструють метафори ПЕРЕМІЩЕННЯ СТАНУ ЯК РЕЧІ та ПСИХІЧНИЙ СТАН – ЦЕ ВМІСТИЩЕ/МІСЦЕ. Ці дві метафори об'єднує «процесуальна» метафора ПЕРЕМІЩЕННЯ. Спостерігається декілька виявів метафори ШЛЯХУ як переміщення особи-пацієнса по вертикалі: (1) верх↔низ (небо↔земля); (2) земля→вмістище у землі (рух відбувається вниз,

оскільки до вербалізації залучено терміни *впасти/впадати, поринати, занурюватися*. За метафорою (2) вербалізовано виразно негативні стани або нетривалі позитивні, що перевищують «усталену міру». Зазначена метафора залучає уявлення про почуття-вмістища, які можна зіставити з природними водними об'єктами. Активною є метафора ШЛЯХУ як переміщення по горизонталі, ґрунтована на уявленнях про почуття як локуси чи місця, вмістища на поверхні – «приміщення». Емоційні стани вербалізовано як сутності, що мають межі. Компоненти *довести/доводити, дійти/доходити* входять до ФО, які переважно вербалізують негативні емоції. Винятково важливе значення має тілесний досвід у метафорах переміщення органів у межах тіла (напр., концептуалізація Страху). Так вербалізовано й позитивні емоції, і негативні, однак переважно дуже сильні. У цьому разі може бути використана як назва емоції, так і її символічне позначення. Розглянуто символіку жестів, яка знайшла відображення у фразеології.

У цьому розділі також досліджено фразеологізми, що вербалізують інтелектуальну концептосферу: 1) одиниці, до яких входять слова, що прямо називають той чи інший інтелектуальний процес або стан; 2) одиниці, до яких входять символічні позначення цих процесів і станів; 3) жестові фразеологізми. Причому вербалізація інтелектуальних процесів відбувається за типовими метафоричними та метонімічними принципами (3) чи їх поєднанням (1, 2).

Вирізнено роль факультативних знаків, що спричиняють значеннєву синонімію, транслюючи ідею своєї групи (належність до якої може не відповідати наявній у мові категоризації, суперечити їй), та компонентів – символів, що творять відмінні значення, актуалізуючи відповідні прототипні уявлення (хоча можлива й синонімія символів). Напр., компонент *вовк* виступає факультативним знаком у структурній моделі <РОЗУМІТЬСЯ> + ЯК + СИМВОЛ + НА ЧОМУСЬ (варіант: ДИВИТЬСЯ + ЯК + СИМВОЛ + КУДИ): укр. як *вовк* у зорях розбиратися, розуміти, кумекати; *розуміється як ведмідь на зорях* – рос. *разбирается, как свинья в апельсинах* – бол. *разбира като (колкото) свиня от кладенчова вода; знае (ли) свиня що е диня* – пол. *znać się tyle na czymś, co kura na pieprzu* тощо. Традиційно в межах досліджуваних лінгвокультур атрибут *дурний* не приписують *вовкові*, однак належність до тварин спричиняє використання компонента в цій моделі. Загалом модель може заповнюватися багатьма зоокомпонентами. У цьому разі варіантні компоненти перебувають у

межах категорії *тварина*. Яскравий приклад порушення категорійних меж – це приписування атрибута **дурний** об'єктам, що входять до різних категорій (тварини, дерев'яні предмети і т. ін.). Натомість модель ДИВИТИСЯ + ЯК + СИМВОЛ, заповнюють символи **звір** та **вовк**, які активізують синонімічні атрибути, тому що Вовк є субконцептом суперконцепту Звір: укр. *як вовк (вовком, як звір, звіром) дивитися, подивитися* – рос. *смотреть, глядеть как волк* на кого-л. – біл. *глядзець ваўком (воўкам)*; *пазіраць з-над лоба як воўк* – пол. *patrzeć, popatrzeć, spoglądać wilkiem, jak wilk*; рос. *смотреть, глядеть как зверь* на кого-л. – бол. *гледам като звяр*. Заповнення згаданої моделі компонентом **орел** створює одиницю, яка належить іншій концептосфері: рос. *глядеть, смотреть как орёл* – біл. *арлом глядзець (зырнуць)*.

Концептосфері Інтелект властивий такий репертуар метафор: ЗНАТИ/РОЗУМІТИ – ЦЕ БАЧИТИ; РОЗУМІТИ – ЦЕ БРАТИ (ХАПАТИ); ІНТУЇТИВНО ЗНАТИ/РОЗУМІТИ – ЦЕ ВІДЧУВАТИ (НУТРОМ, СЕРЦЕМ), ЦЕ ВІДЧУВАТИ НЮХОМ; ГОЛОВА – ЦЕ ВМІСТИЩЕ; РОЗУМ – ЦЕ ЛОКУС, ВМІСТИЩЕ; ДУМКА – ЦЕ РІЧ, ЦЕ ІСТОТА. Основний метонімічний символ цієї концептосфери – **голова**. Для вербалізацій концептосфери Психічні стани характерний значно більший репертуар метафор завдяки різноманітності самих станів: СТАН – ЦЕ СИЛА (ВОГОНЬ, ХОЛОД (МОРОЗ), ВІТЕР, ПЛИННА СУБСТАНЦІЯ (ВОДА), ІСТОТА (ЗВІР, СУПРОТИВНИК), ЛОКУС, ВМІСТИЩЕ; НОРМАЛЬНИЙ СТАН – ЦЕ РІВНОВАГА, а також ТІЛО – ЦЕ ВМІСТИЩЕ СТАНІВ.

У праці приділено увагу порівняльним стратегіям. Важливе значення має модель, яка сигналізує мовцеві про те, що вводиться прототипне уявлення, позначене на вербальному рівні словом-символом. Однак не менш важливу роль відіграє й комунікативний намір мовця, згідно з яким прототипний об'єкт, якому властива відповідна оцінність, обирається з ряду умовно синонімічних. Спостерігається явище асиметрії, коли об'єктові приписуються навіть антонімічні атрибути, що трапляється як у межах однієї мовної картини світу, так і в різних (укр. *мудрий як старий дуб – дурний як дуб; дурний як собака – розумний як собака; червоний як перець* – «Козак чорний, як той перець, Я білява, як наперець» («Ой у полі криниченька»)); укр. *червоний як опир* – пол. *czzerwony jak upiór* – пор. бол. *като вампирин черен*. Наявність амбівалентних атрибутів зумовлена тим, що об'єкт виступає у різних профілях, або тим, що відрізняються джерела інформації.

Особливо значущим для лінгвокультурологічного дослідження, опису мовних картин світу вважаємо спосіб концептуалізації, а саме обрання концепту-джерела для вербалізації. Порівняння – це одна з найпрозоріших експлікацій змішуваних концептів та відповідно й атрибутів, що входять до певного прототипу. Ту саму концептосферу вербалізовано багатьма атрибутними порівняннями, які відрізняються за низкою параметрів. Для символів, належних до різних тематичних груп, характерна різна оцінність. Так, у контекстах, де атрибут оцінено позитивно (окрім інших додаткових ознак), як об'єкт порівняння використано рослинні символи (пор. укр. *високий як жердина, як драбина – високий як ясен, як дуб*). Рослинні символи складають одну з найрізноманітніше представлених тематичних груп об'єктів, яким приписано атрибут **гарний** (репертуар концептосфер-джерел подано в додатку В). У «генетично» екзотичних прототипах завдяки активному вживанню відбувається нарощення складників або активізація різних складників прототипу. Досліджені атрибутні порівняння засвідчують той факт, що в українській фразеології порівняно, зокрема, з російською вищу фразеотворчу активність має такий складник концептосфери Артефакт, як Страва.

Третій розділ «Фразеологізація базових концептів» присвячено аналізу концептів психічної сфери (Гнів, Страх); інтелектуальної сфери (Глупота); властивостей характеру (Досвід, Хитрість, Упертість, Пиха); поведінки (Обман, Покарання); концептосфери Становище (Безвихідь, Скрута, Небезпека тощо). Концептові Гнів, оскільки він належить до базових, властивий високий ступінь зіставності метафор, використовуваних під час вербалізації, та відповідно й символів. Відмітною рисою вербалізації цього концепту є відсутність персоніфікації. Спостерігається незначна асиметрія вербалізації цього концепту стосовно польської мовної картини світу, яка спричинена уявленнями польської лінгвоспільноти про те, що гнів порушує роботу *шлунка й кишківника*. У результаті аналізу встановлено, що діють базові метафоричні принципи, характерні для концептуалізації емоцій у досліджуваній низці мов: ГНІВ – ЦЕ ЗБІЛЬШЕННЯ ТЕМПЕРАТУРИ ТІЛА, ОТРУТА, ПОРУШЕННЯ ДИХАННЯ, СТИХІЯ, ЗВІР, ВИБУХ, ЛОКУС тощо (додаток Г). У соматизмах-символах виокремлюється група ядрових, із високою фразеотворчою активністю (*голова, серце, душа, нога, рука* та ін.) і периферійних (*жовч, селезінка* та ін.). Відрізняються метонімічні символи, залучені до вербалізації концепту Гнів. Цей концепт вербалізовано в термінах численних зооконцептів переважно як зіставлення

поведінки людини з поведінкою тварини. Досліджено прототипи, які містять атрибут **злий**, та символи гніву, злості (систематизований матеріал вміщено в додатку В).

Специфіка вербалізації Страху, якщо зіставити її з вербалізаціями інших емоцій, полягає в тому, що реакцією на страх, за мовними картинками світу, є переміщення внутрішніх органів. Окрім концепту Страх, за моделлю з'їсти (наїстися) + СИМВОЛ вербалізовано низку концептів. Споживання відповідної їжі – це метафорична «причина» перебування людини в певних психічних станах. Концептосфера Страх у слов'янських мовах вербалізована через релігійні та історичні уявлення, у чому й полягає її національно-культурна специфіка (додаток Д).

Концепт Глупота вербалізується на основі метафор: ДУРНА ГОЛОВА – ЦЕ ГОЛОВА ТВАРИНИ (АБО ІНША ЧАСТИНА ТІЛА), ЦЕ ГОЛОВА З НЕВЛАСТИВОГО МАТЕРІАЛУ, ЦЕ ПОШКОДЖЕНА ГОЛОВА, ЦЕ ПОРОЖНЄ ВМІСТИЩЕ; У ДУРНІЙ ГОЛОВІ МІСТИТЬСЯ ЩОСЬ НЕВЛАСТИВЕ; <У ДУРНІЙ ГОЛОВІ> ЧОГОСЬ (КОГОСЬ) БРАКУЄ АБО ЩОСЬ НЕ ФУНКЦІОНУЄ (ГОЛОВА – ЦЕ МЕХАНІЗМ/ПРИСТРІЙ/БОЧКА, У ЯКОМУ ЩОСЬ ЗІПСУВАЛОСЯ/НЕ ВИСТАЧАЄ ПЕВНОЇ ДЕТАЛІ); ГЛУПОТА – ЦЕ ВІДСУТНІСТЬ РОЗУМУ, ЦЕ ПЕРЕБУВАННЯ НА ІНШОМУ РОЗУМІ, ЦЕ МОЗОК НЕ НА МІСЦІ, УДАР ПО ГОЛОВІ СПРИЧИНЯЄ ВТРАТУ РОЗУМОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ (матеріал подано у додатку Ж). Частотними також є випадки приписування атрибутів **байдужий, впертий, глухий, дурний** тим самим об'єктам (додаток Ж). У межах концептосфери Інтелект спостерігаємо значні кількісні і якісні відмінності у фразеологізованості концептів Розум та Глупота, останній вербалізовано значно докладніше.

Особливістю концепту Досвід є вербалізація не лише ознаки **досвідчений**, але й назв людини, яка має досвід. Фразеологія ніби компенсує відсутність відповідних лексичних номінацій. Найчастіше як атрибути використовуються **старий, стріляний, битий та тертий** тощо, три останні підпорядковано метафорі ДОСВІДЧЕНИЙ – ЦЕ ТОЙ, ХТО БУВ ОБ'ЄКТОМ ДІЙ. У концепті Хитрість продуктивною є метафора ХИТРУВАТИ – ЦЕ КРУТИТИСЯ, ВЕРТИТИСЯ (КРУТИТИСЯ + ЯК +ХТО + ДЕ). Цей концепт вербалізовано низкою лексичних номінацій 'хитра людина', ймовірно, саме тому фразеологічні – не численні.

Концепт Упертість метафорично вербалізується через процесуальні фрейми, належні концептосферам Тварина (здебільшого свійська) та Комаха, а також – через прототипні уявлення про міфічних істот (*чорт, диявол, біс* тощо), які містять атрибут **упертий**. Символізують упертість та

неслухняність **роги**. Частотними є зоопорівняння зі значенням ‘упертий’. У фразеологічних системах детально вербалізовано фрейм [*поводитися вперто*] (відбувається інтеграція концепту Поведінка з концептом, належним іншій концептосфері). Продуктивною є й речоморфна вербалізація (зазначений атрибут приписано дерев’яним предметам з огляду на їх нерухомість/негнучкість/нечутливість, наявна метафора ВПЕРТИЙ – ЦЕ НЕРУХОМИЙ/НЕГНУЧКИЙ/НЕЧУТЛИВИЙ). Концепт Упертість вербалізується на основі процесуального фрейму [*такий, якого не здолаєш жодними діями*]. Цей концепт належить до детально «опрацьованих» концептосфер у багатьох фразеологічних системах. Упертість часто пояснюється глупотою, тому залучені прототипні уявлення здебільшого одночасно містять атрибути **дурний** і **впертий**.

В основі вербалізації концепту Пиха лежить уявлення про збільшення розміру, тобто метафора ПИХАТИЙ – ЦЕ НАДУТИЙ, яку втілено термінами зоонімів та назв продуктів. Цей концепт вербалізовано й через зооморфні процесуальні фрейми. Символізує пиху **індик**, який *надувається*. Пиха пов’язується з певною поставою людини. Отже, виокремлюється декілька стратегій у вербалізації концептосфери Пиха – антропоморфна, зооморфна, речоморфна.

Концепт Обман логічно пов’язаний з інтелектуальною концептосферою, у якій важливою, якщо не центральною, є метафора ЗНАТИ – ЦЕ БАЧИТИ (залучені метонімічні символи **очі**, **мозок/голова**). Окрім того, наявні численні вербалізації на основі метафори ОБЕРТАННЯ (крутиться голова → втрачається здатність мислити). Поширеною є метафора ОБМАНЮВАТИ – ЦЕ ВИКОНУВАТИ ПЕВНІ ДІЇ (КРУТИТИ, ЛИТИ, ПЛЕСТИ (також і ГОВОРИТИ ДУРНИЦІ – ПЛЕСТИ), СВИСТІТИ, КРИВИТИ, ГАТИТИ, ГНАТИ тощо) (додаток 3). У межах концепту Обман роль оцінного орієнтиру виконує опозиція **прямий** – **кривий**. Спостерігається динаміка символіки цього концепту. До вербалізації концепту Обман в українській, як і в російській, фразеологічній системі залучено соматизми *очі, голова, мозок, зуби, ніс, губа, палець, душа*, однак вони не мають символічного значення обману, яким натомість наділений дієслівний компонент, тобто йдеться про символічну дію, що сягає ритуальної, магічної, напр.: укр. *замовляти зуби* – рос. *заговаривать зубы*.

Процесуальність концепту Покарання втілено у вербалізаціях через відповідні фрейми, які стосуються різноманітних сфер людської діяльності. Символами неприємного (болючого, пекучого), з якими асоціюється

покарання, виступають імена концептосфер Вогонь (дотичними є вербалізації за «кулінарною» метафорою) та Їжа тощо. Базова метафора СПІЛКУВАТИСЯ – ЦЕ ДАВАТИ (І БРАТИ) втілюється за структурною моделлю ДАТИ + СИМВОЛ ПОКАРАННЯ (БИТТЯ) (додаток К).

Суперконцепт Становище складається із субконцептів (Скрутне (Безвихідне), Небезпечне, Невизначене (Непевне), Смішне). Так, концепт Скрутне (Безвихідне) становище вербалізовано одиницями, які містять компоненти, об'єднані суперконцептом Пастка (БЕЗВИХІДЬ – ЦЕ ПАСТКА), а також БЕЗВИХІДЬ – ЦЕ ВОГОНЬ, ЗНЕРУХОМЛЕННЯ, СМЕРТЬ, ВІДЧАЙ. Вербалізація цього концепту відбувається за двома стратегіями: з позиції учасника або спостерігача. Концепт Безвихідь вербалізовано не як опис власне становища, а метонімічно, у термінах «можливих» дій у цьому становищі. У вербалізаціях концепту Небезпечне становище використовуються терміни небезпечних ситуацій, які можуть спричинити загибель людини (компоненти таких ФО – це назви знарядь убивства). Працюють також метафори ПЕРЕБУВАТИ У НЕБЕЗПЕЧНОМУ СТАНОВИЩІ – ЦЕ МАТИ НЕНАДІЙНУ ОПОРУ (яка характерна й для вербалізації концепту Невизначене (Непевне) становище); НЕБЕЗПЕЧНЕ СТАНОВИЩЕ – ЦЕ НЕБЕЗПЕЧНЕ ВМІСТИЩЕ. Описують цей концепт зооморфні сценарні порівняння. Концепт Незручне становище вербалізовано через фрейми, пов'язані з уявленнями про обмеження руху (метафора ПОТРАПИТИ В НЕЗРУЧНЕ СТАНОВИЩЕ – ЦЕ СІСТИ (ВСКОЧИТИ) КУДИСЬ). Під час вербалізації концепту Смішне становище важливу роль відіграє позиція й оцінка спостерігача. Активними є метафори СМІШНЕ СТАНОВИЩЕ – ЦЕ СМІШНЕ ВМІСТИЩЕ; ПОТРАПИТИ У СМІШНЕ СТАНОВИЩЕ – ЦЕ ВИКОНУВАТИ НИЗЬКО ОЦІНЮвану РОЛЬ.

У четвертому розділі «Символічні об'єкти, ознаки, дії, числа» досліджено в зіставному аспекті явище нашарування культурної інформації у фразеологічних символах, які мають різне походження: їх джерелами є міфологія, етнокультура, християнство, література, реальні спостереження, пов'язані з докільям певної лінгвоспільноти. Вони є невід'ємним складником символів культури, але в межах фразеологічних систем можуть набувати специфічної навантаженості. Ядро частина символіки компонента ФО перетинається з його символікою в інших текстах культури, але не тотожна їй. Лише певна група символів зберігає однакове значення в ритуалі, обряді, народнопісенній творчості, мистецтві. Так, роль міфологічних уявлень у формуванні символіки продемонстровано на прикладі фразеологічної символіки компонентів *кінь, пес, ворон, каша*.

Тваринні (зооморфні) символи, які становлять значний прошарок символіки, виявляють декілька принципів організації символічної системи. По-перше, наявна значна кількість свідчень про зооцентризм, спричинений міфічними уявленнями, які є, по-друге, одним із головних чинників формування тваринної символіки. Виокремлюється низка символів, концептуальне наповнення яких зумовлено належністю до тієї чи іншої частини світу – неба, землі, води (чи підземного світу). По-третє, у межах зоосимволіки спостерігається ще одна особливість символічної системи – залежність символіки субконцепту від символіки суперконцепту. Реконструйовано суперконцепти Тварина та Звір (додаток М), Птах, Гад, Риба, Комаха.

Загалом **тваринам** приписано такі основні атрибути: *боязкий, голодний, здоровий, злий, лінивий, моторний, незграбний, сильний, старий, чуткий*, зокрема, **диким**: *великий, величний^{рос.}, високий, витривалий, впертий^{укр.}, гарний, гордий, дикий, дошкульний, мокрий^{рос.}, ненажерливий, похмурий^{рос.}, мудрий^{укр.}, самотній, скупий, сліпий, сміливий, страшний^{укр.}, сильний, стрункий^{рос.}, хитрий, шкідливий^{укр.}* тощо; **домашнім**: *байдужий, бідний, брудний, веселий^{рос.}, вірний, впертий, гнучкий^{рос.}, дурний, живучий^{рос.}, закоханий^{рос.}, малий, мокрий, негарний, ненажерливий, нещасний^{укр.}, норовистий, похмурий^{укр.}, п'яний, слухняний, тихий, товстий, хтивий, худий, шкідливий* тощо (додаток О). Лише **кінь** серед домашніх тварин **норовистий**. **Пес**, якщо зважати на перелік атрибутів (**вірний, голодний, злий, хитрий**), займає перехідне становище між дикими й домашніми тваринами. Окреслюється низка концептосфер, вербалізованих у зоо-термінах.

Символічні функції, що виокремлюються, можуть бути притаманними одному й тому ж слову-компоненту, проте у різних контекстах. З іншого боку, символи зазначених концентрів об'єднані в ієрархічний спосіб: центр – суперконцепти Звір (ядрову частину символіки становлять символи *ведмідь, вовк, лис* тощо), Птах, Гад. Ще однією властивістю зоосимволіки є те, що імена концептів суперкатегоріального рівня є символами, напр.: абстрактний птах – це символ волі, символічно навантажені імена таких суперконцептів, як Звір, Змій, Комаха. Описаного явища практично не спостерігаємо в межах рослинної символіки, ще менше концептів-символів суперкатегоріального рівня в артефактній символіці.

У термінах артефактів вербалізовано концепти, пов'язані із людиною (емоціями, інтелектом, діями і діяльністю тощо). Існує багато прикладів,

коли сприйняття й оцінку артефактів перенесено на людину. Символічним значенням у фразеологічних системах наділено імена субконцептів концептосфер Одяг та Взуття (*сорочка, чобіт (каблук)*). Національно-культурна специфіка притаманна ФО, вербалізація яких відбулася на основі концептів субрівня: *личак (лапоть), постолі, чобіт, черевик, валянок*. А концептуалізації, базовані на архетипах, виявляють високий ступінь зіставності в досліджуваних мовах, нечастотні відмінності пояснюються «індивідуальним» розвитком мов, переосмисленням архетипів, різним ступенем «збереження» міфологічних уявлень.

Досліджено протиставні атрибути (якісні, смакові та колірні). Щодо якісних атрибутів, то особливо активною є метафора (так звана орієнтаційна), пов'язана з протиставленням **верх – низ**, хоча вона не має вербалізацій в ознакових термінах *верхній – нижній*. Розглянуто опозиції архетипні (напр., **свій – чужий**) і такі, що до них не належать (**довгий – короткий, прозорий – непрозорий (прозорий – каламутний), легкий – важкий, м'який – твердий**). Серед зазначених стала оцінність у вербалізаціях різноманітних концептосфер властива членам опозицій **свій – чужий та прозорий – непрозорий (прозорий – каламутний)**. Однак для пар **довгий – короткий, легкий – важкий, м'який – твердий** характерна змінна оцінність, яка залежить від вербалізованої концептосфери.

У праці проаналізовано специфіку символіки кольороназв у фразеологічних системах. Слот [*колір*] наявний у прототипах усіх об'єктів, що сприймаються органами зору, саме тому колірні атрибути приписуються абстрактним сутностям, які персоніфіковано чи опредмечено. Позитивна чи негативна оцінка, створювана кольороназвами-компонентами фразеологізмів, базується не на сенсорних відчуттях, об'єктивних чи суб'єктивних, а на символіці кольору, яка формується тривалий час у межах певної культури, оскільки об'єктивно *чорний* чи *білий* як абстрактні кольори не містять жодної емотивності. Визначено прототипні еталони кольорів та концептосфери, вербалізовані у колірних термінах, досліджено їх символіку (систематизований матеріал вміщено в додатку В). Прототипом *чорного* може слугувати будь-що, де слот [*колір*] містить сталий атрибут **чорний**. Однак не *чорний*, як, напр., *сукня*, бо прототипне уявлення про цей об'єкт не має сталого колірного атрибута, натомість прототипний *чобіт* у досліджуваних лінгвокультурах – **чорний**. З'ясовано взаємовідношення між символами-кольороназвами та вербалізованими концептосферами (так, у термінах кольороназв вербалізовано концепти

фізіологічних та емоційних станів, зокрема в термінах **білого** – Страх, Біль, Хвилювання, Гнів, Божевілля). Об'єкт порівняння обирається залежно від того, яку концептосферу вербалізує порівняння – Гнів, Сором тощо і як оцінюється об'єкт, до якого застосовано порівняння, – позитивно чи негативно. У ФС *червоний (червоніти)* пов'язується з концептами емоційних станів Гнів та Сором, є їхнім атрибутом. Також у цьому підрозділі досліджено символіку **синього, блакитного, голубого, сірого** кольорів у фразеологічних системах.

Проаналізовано прототипні уявлення про **смак (солодкий, солоний, гіркий, кислий, прісний)**, а також концепти, які вербалізуються в термінах концептосфери Смак (Щастя, Горе, Задоволення, Лестоці, Неприємність (Неприємна ситуація), Приємне (Бажане, Принадне), Неприємне (Набридливе), Покарання тощо), з'ясовано символіку цієї концептосфери. Так, у термінах концепту Мед вербалізовано різноманітні концепти, що зумовлено існуванням «вищої» метафори ПРИЄМНИЙ – ЦЕ СОЛОДКИЙ: Достаток, Задоволення, Радість, Втіха. В українській мові символом **приємного** є також *сало, масло*. Прототипи концепту Принадне належать принаймні до двох концептосфер – Солодке й Борошняне. Символи *мед, патока, молоко, калач* тощо об'єднані вищою метафорою ПРИНАДНЕ – ЦЕ СМАЧНЕ. Загалом наявна метафора ХОРОШЕ, ПРИЄМНЕ – ЦЕ СОЛОДКЕ. Визначено прототипи **гіркого** смаку, які є частково асиметричними в досліджуваних мовах. Через метафору смакових відчуттів ВІДЧУТИ – ЦЕ СПРОБУВАТИ, СКУШТУВАТИ ЧОГОСЬ (переважно неприємного) описано інші, «вищі відчуття»: укр. *скуштувати меду якого; сьорбнути солоного; пробувати кислиць* – рос. *хлебнуть горького от кого, хлебнуть порядочно всяческой полыни, хлебнуть солоного*. У термінах смакових відчуттів вербалізовано концепт Покарання.

У дисертаційному дослідженні приділено увагу символіці дій та чисел. Символічними можуть бути дії, на вербальному рівні – компоненти-дієслова, символіка яких сягає міфу, ритуалу, замовляння. Базову метафору Х – ЦЕ ДОРОГА (МАНДРІВКА) на вербальному рівні експлікують компоненти-дієслова *йти (дійти, прийти), ходити (входити)* тощо. Дієслова переміщення (*впадати, вступати, поринати, занурюватися* і т. ін.) свідчать, що певний стан – психічний чи інтелектуальний – концептуалізовано як вмістище, куди впадають, чи рідини, у які занурюються. Метафору СПІЛКУВАТИСЯ – ЦЕ ДАВАТИ І БРАТИ вербалізують компоненти-дієслова *брати/взяти і давати/дати*, якщо абстрактне поняття катего-

ризовано як предметну сутність, як-от концепт Розум. Особливо чітко значущість метафоричного принципу простежується на прикладі таких концептів, як Покарання (БИТИ – ЦЕ ГОДУВАТИ; БУТИ ПОБИТИМ – ЦЕ НАЇСТИСЯ), Глупота. Набуття іншого соціального статусу символізує *одруження*. Ритуальні дії під час одруження своїм змістом подібні на ритуал поховання, це свого роду смерть в одній іпостасі й народження в іншій. Ці давні уявлення відображено в діалектній фразеології: укр. з сивим дідом повінчатись ‘померти’; стати зятем водяного ‘втопитися’. Символ **перетинання шляху** чи **зустріч** із «символічною істотою» представлений у багатьох культурах. У фразеологічних системах наявні рудименти магічних дій – **махнути, плюнути, зав’язати, постукати по дереву, тримати кулаки**.

У досліджуваних мовах символіці чисел властивий високий ступінь зіставності. Як правило, числа вживаються у складі фразеологізмів у підсилювальному значенні (починаючи від **три**). У вербалізаціях різноманітних концептів використовуються переважно непарні числа, виняток становить **два, десять, дванадцять** (див. концепт Глупота). **Один, два, три** вказують на нетривалу ознаку, щось незначне, мінімальну кількість чогось. У термінах чисел вербалізовано уявлення, які стосуються **часу, простору, кількості, швидкості**. Велику кількість символізують числа переважно від **сто** (хоча категорія *багато* може починатися від **три**). Числовим символам властива розмитість значення: той самий символ може потрапляти до «протилежних» категорій. Окрім того, основна функція компонентів-чисел – це інтенсифікація на зразок гіперболи чи літоти.

ВИСНОВКИ

Специфіка лінгвокультурологічного аналізу полягає у використанні парадигми методів, яку утворюють концептуальний, прототипний, етимологічний, дистрибутивний, порівняльний та зіставний аналіз, метод структурно-семантичного моделювання. Лише застосування комплексу методів дає змогу виявити культурне підґрунтя фразеологізмів та символів. Чинниками, що визначають правильність результатів дослідження, є як обсяг, так і якість проаналізованого фактичного матеріалу, який, по-перше, має охопити принаймні культурний ареал, що створить відповідне тло для зіставлення, по-друге, належати різним рівням певної мови.

Реконструкція низки базових концептів засвідчує інтерлінгвальність та архаїчність фразеологічних метафор і метонімії, зокрема, у межах

досліджуваного культурного ареалу. Асиметричними можна вважати лише інваріанти метафор. Фразеологізації властиві такі закономірності: процес творення фразеологічних одиниць спирається на базові метафоричні/метонімічні принципи, часто з поєднанням метафори та метонімії, що зумовлено метафоричним/метонімічним підґрунтям низки символів; базовість принципів, з одного боку, впливає з їх активності, тобто наявності відповідних вербалізацій у багатьох концептосферах, а з другого – у їхніх виявах у межах тієї самої концептосфери, але на різних рівнях – лексичному і фразеологічному; кожній із базових метафор відповідає ряд мотиваційних та структурних моделей, який є відкритим; метафори пов'язані, своєю чергою, із символами, діапазон значення фразеологізму зумовлено діапазоном значення компонента-символу; та сама абстрактна сутність може одночасно концептуалізуватися за різними принципами в межах певної мови; традиції інтеграції концептів пов'язані з культурою (міфологічною, релігійною, історичною, політичною, соціальною та ін.) певного народу; культура визначає сферу людської діяльності, з якої буде запозичено вихідний концепт чи сценарій, використовуваний для вербалізації.

Фразеологічна картина світу загалом антропо- (маскуліно-, *феміно-) та етноцентрична. Вона сформована не лише під впливом міфологічних уявлень, зокрема, про зооморфність богів, але й християнської моделі світу, яка є богоцентрична. Наявні певні стратегії взаємодії концептів – антропо-, зоо-, флоро-, речо-, стихієморфізм. Метричні стратегії переважно базуються на використанні термінів антропо-, зоо-, речоконцептів. Результати дослідження базових концептів підтверджують той факт, що використання тих чи інших метафоричних принципів впливає з категоризації концепту.

Дослідження фразеологізацій базовано на тому, що символ – вербальний предметний знак, утворений внаслідок операцій метонімії чи метафори, та зв'язок якого з абстрактним позначуванням є стійким у певному лінгвокультурному просторі. Символи виникають на основі прототипної інформації, низки взаємопов'язаних атрибутів чи фреймів, але в жодному разі не на основі однієї ознаки, оскільки концепт-джерело має містити й інші атрибути, які підтримують основний. Символ, наявний у складі фразеологізму, модифікує його значення. Під час метафоризації відбуваються не паралельні, а послідовні процеси: об'єкт дістає символічне позначення на основі метафори чи метонімії, а потім цей символ залучається до про-

цесу фразеологізації, який теж може відбуватися як метафоризація. Метонімізми-символи є первинними. Їх залучено до фразеологічної метафори як готові компоненти. У процесі фразеотворення відбувається **повне** або **часткове перенесення** термінів із концепту-джерела. Символічну асиметрію мовних картин світу здебільшого можна пояснити незбігом прототипних уявлень, які розвинулися під впливом різних культурних чинників.

У результаті аналізу символів, залучених до фразеологізації базових концептів, встановлено, що одним із важливих чинників використання в культурному коді імені об'єкта є його локалізація у просторі, що й визначає символічний потенціал об'єкта. На формування зооморфних символів вплинули міфічні уявлення, певним чином модифіковані під дією інших культурних чинників. Оцінність атрибутів, приписаних тваринам, значною мірою визначає належність тварин до диких чи домашніх. Іменам суперконцептів (Звір, Птах, Гад, Риба) у межах досліджуваних мовних картин світу властивий різний фразеотворчий потенціал. Натомість в артефактній символіці смислотворчим складником є уявлення про функційність речі, залученість до сценаріїв, використовуваних у тій чи іншій культурі. Усе це зумовлює специфіку прототипних уявлень про артефакт. Результати реконструювання прототипних атрибутів компонентів-артефактів свідчать про асиметрію прототипних уявлень, про специфіку символіки цієї тематичної групи. У термінах артефактів відбувається вербалізація концептів абстрактних понять, що й надає специфіки мовній картині світу, власне, уречевлює її, матеріалізує. Специфіку рослинної символіки зумовлено належністю рослини до певних міфологічно значущих елементів простору, а також її використанням під час ритуальних дій. Особливо важливу роль у міфологічній моделі простору виконує центральне дерево світу (й антисвіту), що, певна річ, вплинуло на фольклорну рослинну символіку, лише рудименти якої залишилися у фразеології. Загалом відмітна риса фразеологічних символів – це підпорядкування символіки концепту суперконцептові. Значну роль у формуванні символіки відіграє й мовна категоризація об'єкта та нагромаджений лінгвospільнотою досвід.

Кольороназви у фразеологічних системах зрідка транслюють значення реального кольору, переважно ж до вербалізації залучено символічний складник концепту певного кольору. Для колірних вербалізацій характерна достатньо чітка системність, яка полягає насамперед у бінарності (**світлий – темний, яскравий – тьмянний, білий – чорний, білий – червоний, червоний – чорний**). Окрім того, у досліджуваних мовах вербалізаціям, у

яких використано колірні уявлення, властивий високий ступінь зіставності як символічної складової, так і асоціативного поля. Поодинокі відмінності стосуються здебільшого національних символів та периферії фразеологічних концептів.

Кореляції між концептами та символами залежать передусім від того, за якими метафоричними принципами відбувається вербалізація. У залученні того чи іншого символу до вербалізації важливу роль відіграє позитивна чи негативна оцінність вербалізованого концепту. Для метафоричного (і як результату – символічного) асоціювання абстрактної сутності та конкретного об'єкта важливим є збіг їхніх топологій. Наочний приклад зіставності топологій – це використання для вербалізацій концептів, пов'язаних з людиною, термінів концептосфери Тварина (Міфічна істота).

У фразеологічному матеріалі натрапляємо на низку концептів, у термінах яких вербалізовано той чи інший концепт (чи навіть концептосферу), саме тому на вербальному рівні маємо низку символів, що позначають цей концепт.

Особливо наочно існування різних способів вербалізації демонструють порівняльні стратегії, які виявляють концепти, що типово, регулярно взаємодіють у певній мовній картині світу. Результати аналізу порівняльних стратегій засвідчують динаміку прототипних уявлень. Екзотичні прототипи можуть переходити до розряду звичних для лінгвоспільноти, збільшуючи при цьому кількість типово виокремлюваних атрибутів. Порівняльні стратегії, які в кінцевому підсумку створюють підґрунтя для метафори, є зіставними на категорійному рівні, однак специфіку створює асиметрія прототипів. Як свідчить досліджений матеріал, для ознаки існує низка прототипних референтів, що зумовлено певними причинами. По-перше, полісемією, по-друге, розмитістю, абстрактністю самої категорії ознаки, властивістю бути слотом, релевантним для багатьох інших предметних й абстрактних категорій. Символіка та оцінність ознаки впливають із символіки та оцінності референта. Важливо також брати до уваги зміну оцінності залежно від означуваної категорії. Членам опозиційних пар у межах певних концептів властива зміна оцінності. Суттєвою є також відсутність оцінності ознаки в її «прямому», несимволічному значенні. Так, відсутність будь-якої оцінності спостерігаємо у разі, коли йдеться про реальний колір, смак, розмір тощо в абстрактному вимірі.

Симболарій певної культури – це складно побудована ієрархічна система з підсистемами, яким притаманна певна автономність, що не запе-

речує взаємопроникнення елементів у синхронії. Розвиток символічних підсистем (міфології, жанрів усної народної творчості, літератури) «супроводжувався» формуванням фразеологічної символіки на основі уявлень, які постачалися з них. Фразеологічні одиниці та символи-компоненти фразеологізмів, як відомо, позначають найрелевантніші для певної лінгво-спільноти концептосфери, опосередковано вказують на значущі концепти, однак переважно негативного регістру, у чому, власне, полягає фрагментарність чи вибіркковість фразеології. Фразеологічній символіці властива специфічна категоризація – метафорично-символічна: однакову функцію виконують імена, які належать до різних категорій.

Відмітними рисами фразеологічної символіки є:

1) **субординаційність** (підпорядкування суперконцептові символіки субконцепту), **опозиційність** (грунтована на найпростішому способі класифікування світу – антиномічності);

2) **синтетичність** знань чи інформації, залучених до процесу фразеотворення;

3) **здатність виступати в різних конфігураціях**;

4) **багатозначність** та **амбівалентність символів** впливає з (2) та (3);

5) **традиційність** чи **аналогічність**, що має вияви і свідчення як в діалектній, так й у субстандартній фразеології.

Дослідження фразеологічних символів різних мов дає змогу з'ясувати специфіку мовних картин світу, що набуває особливої ваги під час укладання лінгвокультурологічних словників. З одного боку, лінгвокультурологічний аналіз створює широкі перспективи щодо дослідження різноманітних мовних явищ, як-от: фразеологізмів, символів, метафори, метонімії, полісемії, синонімії, антонімії, сполучуваності мовних одиниць тощо, а з другого – теоретичне і фактологічне підґрунтя як для укладання словників різних типів, так і викладання мов в іноземній аудиторії.

Результати дисертаційного дослідження вміщено в таких **публікаціях**:

1. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 353 с.

Рецензії:

Борзенко С., Бабаєва Л. Рецензія на монографію Олени Левченко «Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект» // Українознавець. – Львів, 2005. – Вип. 1. – С. 95.

Ужченко В. Д. Асоціативне поле дослідника // Лінгвістика. Зб. наук. пр. – Луганськ: ЛНПУ, 2005. – № 3 (6). – С. 261–268.

Редін П.О. Новий погляд на фразеологічну символіку (Олена Левченко. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект) // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ, 2006. – Вип. 20. – С. 175, 176).

2. Прототипический аспект фразеологической символики // Русская филология. Украинский вестник. – Х., 1999. – № 3–4. – С. 27–32.

3. Контрастивный анализ фразеологических концептов // Русская филология. Украинский вестник. – Х., 2000. – С. 56–57.

4. Контрастивний аналіз фразеологічних символів (концепт ‘риба’) // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 6. – С. 84–87.

5. Принцип зооцентризму у фразеотворенні // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 206–209.

6. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К.: КНУ, 2002. – № 7. – С. 307–315.

7. Метафоричні принципи у фразеології (Смак – концепт і метафоричний принцип) // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 2003. – С. 212–220.

8. Вербалізація фразеологічних значень в термінах концепта *Насекомое* // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. пр. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2003. – Вип. 6. – С. 68–72. (Серія «Філологія»)

9. Національно-культурна специфіка фразеологічних символів (на матеріалі творів Г. Квітки-Основ'яненка) // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ, 2003. – Вип. 11. – Ч. 1. – С. 80–87.

10. Інтерлінгвальне та національне у фразеологічних прототипах *Глупоти* // Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – № 5 (73). – С. 169–174.

11. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічній картині світу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. – К.: КНУ, 2004. – № 10. – С. 338–346.

12. Лінгвокультурологія та її міфологеми // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2004. – № 631. – Вип. 41. – С. 68–72. (Серія «Філологія»)

13. Вербалізація концепту *Покарання* (лінгвокультурологічний аспект) // Лінгвістика. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – № 2 (3). – С. 33–41.

14. Стійкі атрибутивні порівняння з компонентом-зоонімом (на матеріалі української та російської мов) // Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – № 11 (79). – С. 201–208.

15. Симболоарій української фразеології // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. – Рівне: РІСКСУ, 2004. – Вип. 5. – С. 140–148.
16. Ключові слова російської і української мовних картин світу: міфологеми та реальність // Мова: Науково-теоретичний часопис з мовознавства: Проблеми прикладної лінгвістики. - 2004. – № 9. – С. 115–118.
17. Дослідження вербальних символів у лінгвокультурологічному аспекті // Культура народів Причорномор'я. – Сімферополь, 2004. - № 49. – Т. 1. – С. 27–29.
18. Фразеологічна вербалізація концептів психічних станів (концептосфера Страх) // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей / Відп. ред. Кочерган М. П. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 273–279.
19. Опозиція легкий – важкий у фразеологічних системах // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского: Научный журнал. – 2005. – Т. 18 (57). – № 2. - С. 70–74.
20. Фразеотворення: метафоризація, метонімізація, символізація? // Лінгвістика. – Луганськ: ЛНПУ, 2005. – № 2 (5). – С. 74–82.
21. Моделі зооморфної метафори у фразеології // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ, 2005. – Вип. 16. – С. 139–143.
22. Специфіка вербалізації і функціонування жестових фразеологізмів // Лінгвістика. – Луганськ: ЛНПУ, 2006. – № 4 (10). – С. 56–64.
23. Стійкі порівняння (збіг та асиметрія прототипів) // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ, 2006. – Вип. 20. – С. 12–17.
24. Національно-маркована лексика як компонент фразеологічних одиниць // Słowo. Tekst. Czas: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej. – Szczecin, 1996. – С. 208–212.
25. Когнітивний аспект аналізу фразеологічної символіки // Słowo. Tekst. Czas: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej. – Szczecin, 1997. – С. 241–245.
26. Концептосфера цвета во фразеологических системах близкородственных языков // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Материалы II Международной научной конференции. Ч. 2. – Минск, 1999. – С. 12–15.
27. Особливості відтворення фразеологізмів у перекладі «Пана Тадеуша» Адама Міцкевича Максимом Рильським. // Słowo. Tekst. Czas: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej. – Szczecin, 1999. – С. 208–212.
28. Етнічні стереотипи у публіцистичному тексті // Słowo. Tekst. Czas: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej. – Szczecin, 2001. – С. 41–43.

29. Концептуалізація і символіка у фразеології // *Słowo. Tekst. Czas: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. – Szczecin, 2001. – С. 216–219.

30. Концепты и символы в лингвокультурологическом аспекте // *Международная научно-методическая конференция из цикла: «Новое в теории и практике описания и преподавания русского языка»*. – Варшава, 2002. – С. 217–222.

31. Метафорические принципы во фразеологии // *Слово. Фраза. Текст: Сб. науч. статей к 60-летию проф. М. А. Алексеенко*. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 242–249.

32. Концептосфера Упрямство во фразеологических системах // *Słowo. Tekst. Czas. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. – Szczecin, 2005. – С. 148–154.

33. Украинская концептосфера и симболарий (лингвокультурологический аспект) // *Славянские языки в свете культуры. Сб. науч. статей*. – М.: ООО «А Темп», 2006. – С. 49–66.

34. Контрастивний аналіз фразеологічних символів (концепт ‘взуття’) // *Семантика мови і тексту: Зб. статей IV Міжнародної наукової конференції*. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 318–321.

35. Лінгвокультурологічний аналіз фразеологічної вербалізації концептів психічних станів // *Мова і культура*. – К., 2002. – Вип. 5. – Т. 5. – Част. 2. – С. 28–35.

36. Лінгвокультурологія та її термінна система // *Проблеми української термінології*. – Львів, 2003. – № 490. – С. 105–113.

37. Метафоричні принципи та інтерлінгвальне й специфічне у мовних картинах світу // *Мова і культура*. – К., 2003. – Вип. 6. – Т. III/1: Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 190–198.

38. Термін прототип у лінгвокультурології // *Вісник: Проблеми української термінології*. – Львів: Національний університет “Львівська політехніка”, 2004. – № 503. – С. 58–60.

39. Опозиції світлий – темний, прозорий – непрозорий (прозорий – каламутний) у фразеологічних системах // *Мова і культура*. – К., 2004. – Вип. 7. – Т. 6: Національні мови і культури в їх специфіці і взаємодії. – С. 41–48.

40. Опозиція м’який – твердий у фразеологічних системах // *Мова і культура*. – К., 2005. – Вип. 8. – Т. 4. – Ч. 2: Національні мови і культури в їх специфіці і взаємодії. – С. 90–96.

41. Культурно значимі концепти та їх символи в сучасній публіцистиці // Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в школах и высших учебных заведениях Украины: Сб. науч. трудов. – К.: КНУ, 2005. – С. 197–202.

42. Когнитивный аспект анализа асимметрии фразеологических систем // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы международной научной конференции. – Минск, 1997. – С. 95–97.

43. Концептуальний аналіз фразеологічної символіки // Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича. – Львів: Літопис, 1998. – т. I. – С. 373–377.

44. Фрейми і мотиваційна основа фразеологічних одиниць / Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів: Літопис, 1999. – С. 63–66.

45. Когнітивні аспекти досліджень специфіки фразеологічних одиниць близькоспоріднених мов // Провідні лінгвістичні концепції кінця XX століття: Тези Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1996. – С. 152–153.

АНОТАЦІЯ

Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2007.

У дисертації досліджено у лінгвокультурологічному аспекті символи української та російської фразеологічних систем, розроблено методику реконструювання концепту на фразеологічному матеріалі; реконструйовано низку базових концептів на фразеологічному матеріалі із залученням етимологічної інформації, даних лексичного рівня, зокрема відфразеологічних дериватів, результатів психолінгвістичних експериментів тощо; досліджено механізми фразеотворення одиниць, які містять у своєму складі символи, та роль символу у процесі фразеотворення; описано символи, залучені до вербалізації базових концептів; визначено інтерлінгвальне й специфічне у концепті, кореляції між концептами та символами; з'ясовано типові випадки використання концептів для створення нових

смыслів та одиниць, а також типові метафори/метонімії, за якими відбувається концептуалізація й вербалізація певних концептосфер, оскільки зазначені способи вербалізації об'єктивують мовну картину світу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, фрейм, прототип, символ, порівняння, метафора, метонімія, метафоричний/метонімічний принцип.

АННОТАЦИЯ

Левченко Е. П. Символы во фразеологических системах украинского и русского языков: лингвокультурологический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык, 10.02.02 – русский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – К., 2007.

В диссертации исследованы в лингвокультурологическом аспекте символы украинской и русской фразеологических систем, в частности разработана методика реконструирования концепта на фразеологическом материале; реконструирован ряд базовых фразеологических концептов (Психическая концептосфера – концепты Гнев, Страх, Интеллектуальная концептосфера – концепт Глупость, концептосфера Черты характера человека – концепты Опыт, Хитрость, Упрямство, Высокомерие), Поведенческая концептосфера – Обман, Наказание, концептосфера Положение) с привлечением этимологической информации, данных лексического уровня, в том числе отфразеологических дериватов, результатов психолингвистических экспериментов и др.; изучены особенности языковой репрезентации культурно значимых концептов фразеологическими единицами. Исследованы механизмы создания фразеологизмов, содержащих в своем составе символы, и роль символа в этом процессе. При создании фразеологизмов может происходить полное и частичное перенесение терминов концепта-источника. Исследование терминов, в которых вербализируются концепты, позволило прийти к выводу о том, что создание ФО на основе прототипической ситуации, отвечающей «буквальному» значению фразеологизма, – это лишь частичный случай вербализации в терминах концептосферы-источника. Если в состав фразеологизма входят термины двух концептов, взаимодействующих при вербализации, то в мире реального отсутствует прототипическая ситуация.

При частичном перенесении терминов концепта-источника в процессе создания фразеологизмов используется символический код.

В диссертации описываются символы, вовлеченные в вербализацию базовых концептов; определяется интерлингвальное и специфическое в концепте. Фразеологизации свойственны такие закономерности: процесс создания ФЕ опирается на базовые метафоры/метонимии или базовые метафорические/метонимические принципы, часто наблюдается сочетание метафоры с метонимией, что обусловлено метафорической/метонимической основой ряда символов; каждой из базовых метафор соответствует определенный ряд мотивационных и структурных моделей, этот ряд является открытым; метафоры связаны, в свою очередь, с символами, диапазон значения фразеологизма предопределен диапазоном значения компонента-символа; одна и та же абстрактная сущность может одновременно концептуализироваться по различным принципам в пределах того или иного языка; традиции интеграции концептов связаны с культурой народа; культура определяет, из какой сферы человеческой деятельности будут заимствованы исходный концепт или сценарий, используемые для вербализации.

Корреляции между концептами и символами зависят в первую очередь от того, по каким метафорическим принципам происходит вербализация. В вовлечении символа в вербализацию важную роль играет позитивная или негативная оценочность вербализуемого концепта. Для метафорического (и как результата – символического) ассоциирования абстрактной сущности и конкретного объекта важным является совпадение их топологии.

Исследованы типичные случаи использования концептов для создания новых смыслов и единиц, а также типичные метафоры/метонимии, по которым происходят концептуализация и вербализация изучаемых концептосфер, что объективирует языковую картину мира. В диссертации проанализирована также символика объектов, признаков, действий и чисел во фразеологии.

В результате анализа символов, используемых во фразеологизации базовых концептов, определено, что одним из важных факторов вовлечения в культурный код объекта, является его принадлежность к той или иной части мифического пространства, что и обуславливает символический потенциал объекта. На формирование зооморфных символов повлияли мифические представления, модифицированные под действием

иных культурных факторов. Оценочность атрибутов, приписанных животным, в значительной мере зависит от принадлежности животных к диким или домашним. В группе артефактов фактором, формирующим символику, является представление о функциональности вещи, степень её вовлеченности в типичные для той или иной культуры сценарии. Сделаны выводы о том, что отличительные черты фразеологической символики это – субординация (подчинение символики концепта суперконцепту); оппозиционность; синтетичность знаний или информации, вовлеченных в процесс создания фразеологических единиц; способность выступать в различных конфигурациях; традиционность или аналогичность, имеющая проявления и свидетельства как в диалектной, так и в субстандартной фразеологии.

Ключевые слова: фразеологическая единица, концепт, фрейм, прототип, символ, сравнение, метафора, метонимия, метафорический/метонимический принцип.

ABSTRACT

Levchenko O. P. Symbols of Ukrainian and Russian phraseological Systems: the Linguacultural Aspect. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Doctor of Philology, Specialty 10.02.01 – Ukrainian language, 10.02.02 – Russian language. – Oleksandr Potebnya Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, 2007.

In the dissertation symbols of the Ukrainian and Russian phraseological systems are explored in the linguacultural aspect. In particular, a method of concept reconstructing based on phraseological material is developed; a number of base concepts, the data of lexical level, phraseological derivatives, the results of psycholinguistics researches etc. is reconstructed using phraseological material involving the etymologic information. Mechanisms of idioms formation of units, which contain in the composition the symbols and the role of symbol in the process of idiom formation are explored. Symbols engaged in the verbalization of base concepts are described. Interlingua and specific in a concept, the correlation among concepts and symbols are defined. Typical cases of concept usage for creation of new senses and units are found out. Much attention is paid to typical metaphors/metonymies, according to which the conceptualization and verbalization of certain concept spheres takes place. The

aforementioned methods of verbalization illustrate the linguistic picture of the world.

Key words: phraseological unit, concept, frame, prototype, symbol, simile, metaphor, metonymy, metaphorical/metonymical principle.